

Валентин Бушанський

НЕВИЗНАЧЕНІСТЬ І ОБ'ЄКТИВНІСТЬ У МОВНІЙ ПОЛІТИЦІ

У статті розглядається мовна ситуація в Україні. Показано, що засади державної мовної політики мають бути визначені етнічною структурою населення.

Ключові слова: ситуація, соціалізація, етнічна структура населення.

Bushanskyi V. Uncertainty and objectivity in language policy. The article deals with the language situation in Ukraine. Shown that the principles of the language policy should be defined ethnic structure of population.

Keywords: situation, socialization, ethnic structure of population.

Ця стаття є, скромно кажучи, сто першим текстом про мовну ситуацію в Україні. Монографії, публіцистичні книги та брошури, статті в наукових збірниках і періодиці – препарують мовну ситуацію вздовж і впоперек. Переважна більшість авторів доводять одну й ту саму тезу: в Україні можлива лише одна єдина державна мова – українська. А отже: держава всіляко має підтримувати вжиток української у сфері адміністрування, освіти та культури. Однак весь цей дискурс на захист української мови нині виконує лише своєрідну застережну функцію: він показує неможливість запровадження російської як другої державної, але не є остаточним аргументом, аби переконати представників Партії регіонів та Комуністичної партії в доцільності сприяння розвитку української мови.

Народні депутати України від Партії регіонів і Комуністичної партії запропоновували законопроекти, якими передбачено розширення функціонування російської, шляхом надання їй статусу регіональної мови: «Про мови в Україні» (автори: Єфремов О., Симоненко П., Гриневецький С. Реєстрація: 07.09.2010), «Про засади державної мовної політики» (автори: Ківалов С., Колесніченко В. Реєстрація: 28.08.2011). Ці законодавчі ініціативи точно

описуються російською приказкою: «Не мытьем, так катаньем». Логіка проста: якщо російську неможливо проголосити державною, то проголосімо її регіональною, щонайширше витлумачивши цей статус. Про те, що російська (з огляду на особливості її функціонування) аж ніяк не підпадає під захист хартії – вже неодноразово писали політологи [1]. І те, що використання положень хартії з метою зміцнення соціокультурних і політичних позицій російської є викривленням суті документа – зрозуміло. І вже вкотре писати про це не варто. Гра поняттями «друга державна – регіональна» веде до одних і тих самих наслідків, лише в іншій інтерпретації.

Автори, які звертаються до мовної ситуації в Україні, насамперед акцентують увагу на таких предметах: 1) суто соціологічний вимір мовної поведінки (час, простір, соціальна та вікова стратифікація мовних груп); 2) кореляція етнічної структури населення та мовної поведінки; 3) мотивація мовної поведінки (питання соціалізації та свідомого вибору поведінкової моделі); 4) компаративні дослідження білінгвізму в Україні й інших країнах; 5) індивідуально-ідентифікаційні та соціально-політичні наслідки білінгвізму [2].

У цій статті головна увага приділятиметься світоглядному чиннику, який позначається на мовній ситуації. Бо ж виникає питання: незалежній Україні двадцять років, а мовна ситуація так істотно й не змінилася. Усі ті тенденції розгортання мовної ситуації, які були виразними на момент проголошення незалежності, проявляються без жодних державно-політичних коректив. Скажімо, кількість етнічних українців, які послуговуються в побуті українською, за роки незалежності лише зменшилася (1992 – 51 %, 2010 – 49 %) [3, с. 453–458]. І це зрозуміло: за роки незалежності виросло нове покоління – діти, батьки яких, навчаючись у російських школах і ВНЗ, засвоїли російську як основну мову спілкування. Для них російська – це мова батьківського дому («першої сім'ї», як висловлюються психологи). Зростання кількості російськомовних родин етнічних українців – це і є інерційне розгортання тих тенденцій розвитку мовної ситуації в Україні, які були

закладені в період радянської русифікації. І з цього погляду чистим єзуїтством є адвокатство прав «російськомовних громадян». І далі я напишу прямо і чітко, без усілякої наукової езоповщини: в батьків російськомовних українців було, надане радянським режимом, право відкараскатися від національних традицій задля зручності соціальної адаптації. І вони цим правом скористалися. Нині російськомовні українці реалізують своє право жити так, як їх навчили. «Нас так учили!» – казав персонаж фільму «Вбити дракона», й почув у відповідь: Да, но ты почему-то стал лучшим учеником». Єзуїтством є представляти викривлену ситуацію (а про методи, якими досягалося викривлення, – годі й казати) як норму й усіляко домагатися її збереження.

«Життя іде і все без коректур», – написала Ліна Костенко. І згадані законодавчі ініціативи «регіоналів» і комуністів – це лише спроби остаточно-законодавчо склепити ту ситуацію, котра вже склалася. Склепіння Чорнобильського укриття – склепіння мовного конфлікту. Двадцять років історії України – це спроби вижити, нічого радикально не змінюючи. Двадцять років сліпоти. Двадцять років – чіпляння за досвід, який абсолютно не придатний в умовах державно-політичного буття. Головна проблема України – це не олігархічна політична система і не постійні зазіхання Росії на державний суверенітет України. Це все наслідки головної й визначальної проблеми – браку світоглядних орієнтирів – цінностей і принципів, котрі сприймалися б як етичний обов'язок. І цей ціннісний вакуум позначається й на мовній ситуації.

Як пояснити позицію Партії регіонів та Комуністичної партії? Найпростіше пояснення очевидне: представники цих партій діють відповідно до своїх передвиборчих зобов'язань. Але тут треба завважити таку річ: передвиборчі програми завше мають максималістичний характер. Державно-політичне ж рішення – це, з одного боку, рівнодійна різних ідеологічних векторів (тобто партійна передвиборча програма об'єктивно не може бути реалізована повною мірою, адже остаточне рішення – закон – враховує інтереси й інших політичних партій), по-друге, державно-

політичне рішення визначається й суто відстороненими державними інтересами, котрі можуть докорінно розходитися з інтересами виборців. Саме тому політичним партіям дуже важко досягнути балансу між популістським пафосом передвиборчого періоду та необхідністю приймати зважені законодавчі рішення. У згаданих законопроектах, на перший погляд, є спроба знайти такий баланс. Є начебто й позірні спроби врахувати суперечливі мовні преференції, які спостерігаються в суспільстві. Але це тільки «на перший погляд». Бо запропоновані способи розв'язання мовного конфлікту визначаються не загальнодержавними інтересами, не перспективами суспільно-політичного розвитку (в законопроектах цілком проігнорована прогностична функція), а винятково ситуативними міркуваннями.

Мовне питання є одним із найскладніших в Україні. Воно збуджує масу пристрастей. Проте спробуймо неупереджено оцінити ситуацію. Наявність двох мовних громад (українофонів і русофонів) склалася історично. Водночас переважна більшість громадян досить добре (принаймні на рівні достатньому для комунікації) володіє і українською, і російською. Однак нині ми спостерігаємо суперечливу ситуацію: з одного боку, в суспільстві сформувалося толерантне ставлення до осіб, котрі в повсякденному й діловому спілкуванні послуговуються тою чи тою мовою, з другого – питання статусу мов уже неодноразово ставало наріжним під час передвиборчих кампаній (представники політичних партій проголошують себе то «захисниками російськомовних громадян», то «захисниками України від русифікації»).

Насамперед потрібно взяти до уваги такий суто соціологічний факт: **послуговування мовами є проявом соціальної адаптації особи**. Тобто особа використовує ту мову, яка домінує в середовищі, в якому вона перебуває. А отже, сама ситуація україномовності чи російськомовності є, з погляду соціології, нейтральною. Ця ситуація набуває політичного змісту лише внаслідок інтерпретації, до якої вдаються: по-перше, діячі культури, які зацікавлені в утвердженні певної мовної поведінки, по-друге, політичні ідеологи, котрі прагнуть виокремлення власної електоральної бази,

по-третє, самі мовці, коли оцінюють власну поведінку з погляду її відповідності державно-політичним і культурним пріоритетам. Таким чином, слушно вдатися до наступного висновку: мовне питання є конфліктогенним лише з огляду на його культурно-політичну інтерпретацію. А звідси: саме наголошення на суперечливості україномовної та російськомовної практик і є одним із визначальних чинників мовного конфлікту як такого. Тож логічно припустити: консенсус, якого дійшли б провідні політичні партії стосовно мовного питання, вже сам по собі унеможлиблював би його ескалацію.

Проте, як то кажуть, добрими намірами вимощена дорога в пекло. Мовно-політичний конфлікт уже існує. Тож виокремимо й низку чинників, котрі впливають на його розгортання.

1. З утвердження державної незалежності України істотно змінився статус етнічних росіян в Україні. Із представників доміантного етносу, яким росіяни були в СРСР («найрівніших серед рівних», за іронічним висловом Дж. Оруела), вони формально стали представниками національної меншини. А отже, ані їхня етнічна мова, ані їхня культура, ані їхнє бачення історії України вже не можуть претендувати на роль пріоритетних. Насамперед найпринциповішим чином похиталася їхня історична самосвідомість. Якщо ані у сфері освіти, ані у сфері культури росіяни не зазнали відчутних обмежень (російські школи та театри функціонують як і в добу СРСР, доступ до Інтернет забезпечує можливість безперешкодно отримувати інформацію російською чи будь-якою іншою мовою), то у сфері історичного світогляду відбулися принципові зміни. Критичні оцінки Російської імперії та радянської влади мимоволі змушують росіян критично сприймати власне становище в Україні. Тези, за якими росіяни – «колонізатори», цілком зрозуміло викликають у них негативне ставлення і водночас суперечать попередньому змісту їхньої історичної та політичної самосвідомості. Тож мовний конфлікт в Україні істотним чином пов'язаний і з трактовками історії. Нині в науковій літературі та публіцистиці ще не ставилося питання про відповідальність

росіян за злочини радянської влади (принаймні в тій формі, в якій питання про «німецьку відповідальність» за злочини нацизму поставив філософ Карл Ясперс; йдеться, звісно, про відповідальність моральну, а не юридичну). Однак можливість постановки такого питання є очевидною. Саме тому зрозумілим є й конфлікт довкола трактовок історії України, зокрема тези про «недопустимість переписувань історії». А отже, мовне питання, питання статусу росіян й історичної свідомості – взаємопов'язані.

Вище йшлося, що «росіяни» мають особливий історичний світогляд (йдеться, звісно, не про представників російського етносу, а передусім про осіб, які продовжують мислити категоріями російської історії). Це не означає, що пам'ять росіян якось по-іншому влаштована, аніж пам'ять вірмен чи гагаузів. Суть у тім, що росіяни і досі сприймають історію як «историю Государства Российского». Відповідно оцінюють і сьогодення, відповідно сприймають і майбутнє. Бо ж прийняття історії визначає ідентичність людини, її колективне Ми та ставлення до держави – інструменту цього Ми, чи, як висловився би Фрідріх Гегель, «громадянського суспільства». В «истории Государства Российского» Україна – це нонсенс, це помутніння зору, викривлення чіткої панорами: час – простір – подія – людина. Україна – це, наче нашестя інопланетян «зі своїм новим і праведним законом». Україна – нашестя!.. І, як і з усяким нашестям, із ним потрібно або боротися, або змиритися, визнавши чи неминучим, чи доцільним. Утім росіяни й досі не бачать ані неминучості, ані доцільності існування України. Вони мусять спостерігати і разом із рештою громадян відчувати на власній шкурі всі принади «розбудови держави» – процесу, що зводиться до панування олігархії, вакханалії корупції, правової аномії, катастрофічного падіння соціальних стандартів життя. Натомість, поряд вони бачать Государство Российское – помпезну, ретельно виписану та відредаговану картинку «благоденствия». Безпосереднього досвіду, відчуття російських реалій, звісно, бракує. Але є електронний образ. Однак образ, панове, дуже часто може бути самодостатнім, якщо йдеться про формування емоційного ставлення.

2. Змінилася й оцінка мовної практики російськомовних етнічних українців. Потрапляючи до міст Сходу та Півдня України, етнічні українці, соціалізуючись, засвоювали російську як мову спілкування в соціальному середовищі, а згодом і в побуті. Для етнічних українців засвоєння російської – одна з форм діяльності, що була зумовлена необхідністю соціалізації. Відтак, із проголошенням української державною мовою результат їхньої діяльності втратив попередню цінність. Мовна практика цих осіб не змінилася: вони як спілкувалися, так і спілкуються російською. Але змінилася їхня оцінка цієї практики. Якщо в добу СРСР ця практика була соціально схвальною, то нині вона не має соціальної цінності, і водночас – суперечить етнічній ідентичності цих осіб. Таким чином, російськомовні етнічні українці опинились у ситуації, яка в психології позначається поняттям «когнітивний дисонанс», тобто суперечність між мисленими цінностями. Згідно з теорією когнітивного дисонансу, нерозв'язаність конфлікту призводить до переживання фрустрації, тобто пригнічення, виходом із якого є конфлікт; зокрема: або шляхом заперечення російськомовної практики, або ж – заперечення власної етнічності, насамперед необхідності володіти українською мовою. Безперечно, головною проблемою мовного конфлікту в Україні є не те, чи оволодіють українською мовою етнічні росіяни, які є громадянами України, а те – чи використовуватимуть у соціальній комунікації та побуті українську мову етнічні українці Сходу та Півдня України. Визначаючи засади державної мовної політики, потрібно передусім брати до уваги самосвідомість російськомовних етнічних українців. Бо нині саме ця соціальна група найбільшою мірою втягнена до мовного конфлікту.

3. Соціальні й економічні негаразди, які Україна так і не змогла подолати з моменту проголошення державної незалежності, зумовили відчуття розчарування, а відтак і критичне ставлення до самої державності України. Масова свідомість досить неаналітична. Соціальні, економічні та політичні труднощі постають у масовій свідомості цілісно. Оскільки утвердження державних символів України,

зокрема й державного статусу української мови, співпало з настанням комплексу соціально-економічних труднощів, то й у регіонах, де до того домінувала російська, українська мова почала сприйматися як одна із ознак загальної кризи. Цю ситуацію точно описує теорія фрустрації: суб'єкт, який перебуває в стані фрустрації, проявляє агресію по відношенню до будь-якого об'єкта середовища, незалежно від того, чи становить він для нього загрозу. Тобто критичне ставлення до української мови як єдиної державної, що спостерігається на Сході та Півдні України, є формою вибіркової агресії: не маючи змогу подолати економічні та соціальні труднощі, громадяни проявляють агресію щодо державних символів, бо саме вони асоціюються з життєвими труднощами. Така форма агресії, безперечно, є регресивною, бо жодним чином не уможливорює розв'язання комплексу соціально-економічних питань.

Отже, мовно-політичну ситуацію в Україні визначають три основних чинники: 1) криза статусу етнічних росіян; 2) конфлікт між національною ідентичністю та мовною практикою, який переживають російськомовні етнічні українці; 3) заміщення об'єкта агресії (сприйняття української мови як символу соціально-економічних труднощів). Усі ці три чинники інтерпретуються політичними ідеологіями й використовуються з метою масової мобілізації під час виборів. Самі умови передвиборчого змагання зумовлюють використання саме негативних соціальних настроїв, а не наголошення на способах раціонального розв'язання конфліктних питань. Саме тому подальше перебування мовного питання в центрі уваги протиборчих політичних ідеологій не тільки не сприятиме його розв'язанню, а навпаки – лише поглиблюватиме ескалацію конфлікту. Отже, без раціонального й чітко обґрунтованого визначення засад державної мовної політики це питання залишатиметься нерозв'язаним, і надалі справлятиме вплив на протистояння між регіонами України.

У цих умовах слушно конкретизувати наступні тези щодо визначення засад державної мовної політики.

I. Раціональна трактовка мовного питання можлива лише шляхом його прив'язки до чітко визначеного і

зрозумілого для громадськості критерію. І такий критерій може бути лише один – етнічність (національність) громадянина. Спроби ж провадження мовної політики (визначення мови роботи шкіл і ВНЗ, державних і муніципальних органів, мови ЗМІ) відповідно до наявної мовної практики (як це пропонується у згаданих законопроектах) – є посутньо хибним підходом. Бо мовна практика визначається умовами соціалізації. Тими умовами, котрі були цілеспрямовано створені в добу СРСР. Проте автори законопроектів мали би піклуватися не про збереження радянського спадку – справи Леніна-Сталіна-Щербицького, а про запровадження нових об'єктивних норм соціалізації, відповідно до етнічної структури населення.

II. Мовна соціалізація в Україні переважно була пасивною. Тобто мешканці завжди адаптувалися до тієї мовної ситуації, яка панувала в середовищі. Цей фактор зумовив і сьогочасну мовну толерантність. Однак цей таки фактор і унеможливорює сподівання на те, що мовна ситуація розв'яжеться сама по собі. Утім, із набуттям Україною державної незалежності, наявна ситуація двомовності стала конфліктогенною. А отже, незмінність ситуації зумовлюватиме й збереження конфлікту, який уже набуває активної фази розвитку.

Громадяни України перебувають у ситуації невизначеності (економічної, соціальної, політичної, мовної, релігійної). Державна політика, зокрема й у мовній сфері, має долати невизначеність, а не поглиблювати її. У ситуації невизначеності громадськість схвально сприймає ті вимоги, які, по-перше, раціонально обґрунтовані, по-друге, повідомлені в категоричній формі. Таким чином, саме така раціональна обґрунтованість і категоричність має простежуватися в державній мовній політиці.

Отже, виокремлено три чинники, котрі спричиняють конфліктогенність мовного питання, та два шляхи розв'язання цього конфлікту, в основі яких раціональне (орієнтоване на об'єктивний критерій – етнічність) провадження мовної політики. Утім, чи спроможна політична еліта на таке раціональне сприйняття й опосередковування його в державно-політичній діяльності? У статті йшлося про те,

що існування мовного конфлікту активно використовується політичними партіями в боротьбі за електорат. А отже, мовний конфлікт – вигідний політичним партіям, адже це – торований шлях до сердець виборців, а ступаючи ними, дуже легко зійти на печерський пагорб. І згадані законодавчі ініціативи Партії регіонів та Комуністичної партії – це певний спосіб розіграти мовні пристрасті й довести ситуацію до кипіння. Це законодавчі ініціативи, спрямовані на увічнення мовного протистояння, перетворення цього конфлікту на перманентний. А отже – спроба зробити вічною і «безглузду нескінченність» лінії розмежування між політичними гравцями. Якщо історія не має сенсу, то вона безглузда, – писав Микола Бердяєв. СENS у мовному протистоянні є. Але це SENS меркантильний, корисливий, ситуативний. Тобто це SENS, який сам себе спростовує, переростає у свою протилежність – нонсенс. Чи є вихід із цієї ситуації, ситуації, в якій безглуздя саме себе відтворює, бо є суб'єкти, котрі бачать вигоду в колективному божевіллі?

Утім, задамо запитання: чи розуміють самі учасники та відтворювачі цього божевілля всю ганебність ситуації та власної в ній ролі? Однозначна відповідь на це запитання неможлива. Гадаю, що ідеологам Партії регіонів і Комуністичної партії властива невизначеність сприйняття. З одного боку, вони, звісно, міркуючи відсторонено, розуміють безвихідь ситуації та хибність її збереження, а також можливі наслідки загострення мовного протистояння. А, з другого, оцінюючи умови політичної боротьби, усвідомлюють й очевидні вигоди мовного конфлікту. Таким чином, у їхній свідомості стикаються два SENS, два способи раціонального трактування. І зіткнення цих SENS, цих раціональних трактувань, які одне одного спростовують, і пояснює всю половинчастість, своєрідну рваність політичної діяльності.

Водночас не варто відкидати, що окремі представники Партії регіонів і Комуністичної партії щиро вважають, ніби, захищаючи позиції російської культури в Україні, вони тим самим захищають права людини. Тут варто сказати наступне: така позиція впливає із софістичного

ототожнення поняття «права людини», яке має культурно-аксіологічний і правовий зміст, і поняття «соціальні умови» – котре є політичним за змістом. Одна справа – «умови русифікації» (школи, ВНЗ, ЗМІ), друга – індивідуальне право вивчати ту чи ту мову й послуговуватися нею. Одна справа – незаперечне право етнічних росіян на власні школи та ЗМІ, друга – збереження, створеної тоталітарним режимом, системи русифікації етнічних українців. І наразі потрібно наголосити: попри те, що політики не втомлюються запевняти, ніби вони прагнуть захистити інтереси кожної людини, ці запевнення – не більше, як демагогія. Справа політиків і політики загалом – не захист індивідуальних прав. Для цього є суд. Саме судова влада розв'язує конкретні суперечності. Покликання ж політики інше: створювати систему, конструювати машину, яка оперує великими числами – абстрактними правами й абстрактними обов'язками. Отже, усі ці апелювання до індивідуальних волінь – це по суті неполітичні форми міркувань і висловлювань.

Тож повернімося до ситуації невизначеності сенсів. Чи можливо подолати («зняти», за термінологією діалектики) суперечність між усвідомленням деструктивності ситуації та її вигідності в умовах передвиборчої конкуренції? Так, можливо, але для цього потрібно знайти новий сенс, третій складник у діалектичній суперечності понять. Цей третій сенс і є основа тієї згоди (консенсусу), який так потрібен Україні.

Ситуація в мовній сфері – розкол, ситуація в релігійній сфері – розкол, ситуація з геополітичним баченням України – розкол. Водночас, ситуація в освіті – стагнація, в науці – стагнація, в економіці – стагнація, в медицині, соціальній сфері, сфері екології – стагнація. Розкол і стагнація – це характеристики політичної бездіяльності. І не тому, що політична еліта поринула в бездіяльність. А тому, що політична еліта просто не бачить, як можна розв'язати всі ці проблеми. Бракує чітко визначених цілей і волі, аби їх реалізувати. Бракує ціннісних критеріїв, які й уможливають визначення цілей, а також й етичних обов'язків, котрі змушують реалізовувати цілі.

Що може бути такою ціннісною основою? Нині (наголошу – нині!) ціннісною основою політики може бути лише об'єктивність – орієнтація на об'єктивні, присутньо притаманні об'єкту регулювання риси. Отже, у сфері мовної політики варто брати до уваги не ситуативні уявлення (прагнення, бажання, воління), а об'єктивні характеристики етнічних груп. Усі інші проекти державної мовної політики поринуть у хаосі довільних суджень.

---

1. Кулик В. Регіональна хартія мовного компромісу // Критика. – 2006. – Червень. – С. 2–3.

2. Усі ці питання достатньо повно висвітлені в праці: «Мовна ситуація в Україні: між конфліктом і консенсусом». – К. : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2008. – 398 с.

3. Шульга М. Динаміка використання української і російської мов у сімейному спілкуванні // Українське суспільство 1992–2010. Соціологічний моніторинг.